

Effective factors in the revival and prosperity of the Anatolian commercial economy during the Seljuks(Saljuqs) of Anatolia period

Samaneh Fazli Beygomghale^{*}, Seyed Hassanshojaee Divkalaee^{}**

Reza Shajariqasemkheili^{*}**

Abstract

The geographical location of Anatolia as a bridge between Asia and Europe made this region one of the highways and centers of world trade until the age of discoveries. On the eve of the establishment of the Seljuks of Anatolia government this economic position was lost as a result of continuous wars between Muslims and Byzantines for several centuries. The establishment and Consolidation of the rule of the Roman Seljuk government in Anatolia brought with it the revival of the commercial economy of this region. Several factors played a role in the revival and prosperity of Anatolian commercial economy in this period. Therefore, this research seeks to answer this question with the historical research method What factors have been effective in the revival and prosperity of Anatolian commercial economy during the Seljuks of Anatolia period? The findings of the research show that civil and public benefit measures such as the construction of caravanserais, zawiyas and bridges, taking over ports and commercial cities, providing commercial facilities such as reducing customs tariffs, paying the damages of traders and merchants from the state treasury, the construction, equipping, development and protection of Anatolian regional and extra-regional markets and finally the conclusion of bilateral commercial treaties by the Seljuks of Anatolia

^{*} Am in History of Islam, University of Mazandaran, Samaneh_fazli@yahoo.com

^{**} Assistant Professor of History, University of Mazandaran (Corresponding Author), h.shojaee@umz.ac.ir

^{***} Assistant Professor of History, University of Mazandaran, r.shajarie@umz.ac.ir

Date received: 23/01/2024, Date of acceptance: 08/05/2024

government were the most important factors in the revival and prosperity of the Anatolian commercial economy during the Seljuks of Anatolia period.

Keywords: Seljuks of Anatolia, trade, public benefit measures, commercial facilities.

Introduction

Anatolia had a strategic position due to its location between the Black Sea, the Mediterranean Sea and the Aegean Sea and because of this position, it was the place of political competition for various governments such as the Hittites, the Lydians, the Persians, the Romans, the Byzantines, and the Turks. In addition, Anatolia was economically important because it was the closest communication route between East and West and the Silk Road also passed through it. Possession of such positions always leads regional powers to fight over the dominance of Anatolia. The arrival of the Seljuk Turks in Anatolia was part of the regional powers' attempt to dominate this region.

The attempt of the Seljuk Turks to dominate Anatolia was accompanied by continuous wars between the Muslims and the Byzantines for several centuries. The result of these wars was destruction and population reduction in this region. This incident caused the trade routes that passed through this area to lose their past importance. Nevertheless, the establishment of the Seljuks of Anatolia in Anatolia and the confirmation of their position in this region in the long term led to the prosperity and revival of the commercial economy of this region. This renaissance started with the reign of Qalich Arslan II and laid the groundwork for creating a new chapter in the life of the commercial economy of Anatolia.

Materials & Mmethod

In restoring Anatolia's international commercial position and its role as a transit bridge during the Seljuks of Anatolia era, the revival of Anatolia's internal commercial economy under the influence of the Seljuks of Anatolia government had a great role. Based on this, the aim of this research is to investigate the effective factors in the revival of the commercial economy of Anatolia during the Seljuks of Anatolia era. Based on this goal, this research aims to answer this question. What factors have been effective in the revival and prosperity of the commercial economy of Anatolia during the Seljuks of Anatolia period?

The purpose of this research is to investigate the effective factors in the revival of the commercial economy of Anatolia during the Seljuks of Anatolia period. The method used in this research is the historical research method. Historical research method is a

141 Abstract

method in which research is done on a specific topic that happened in the past and at a specific point in time. The researcher's effort in the historical research method is to present the past facts in an orderly and objective manner through collecting information, evaluating and checking the accuracy of this information, combining valid reasons and analyzing them, and defensible research results. draw conclusions in relation to the special assumptions of the research.

Discussion & Result

Since ancient era, Anatolia has become a center for international trade due to its geographical location in the vicinity of the Black and Mediterranean seas and because it was the connecting point and bridge between Asia and Europe. This commercial center declined due to the weakening of the Byzantine Empire on the eve of the Seljuks of Anatolia establishment in Anatolia. This decline intensified after the Seljuk wars with the Byzantine Empire and Anatolian local governments. Under such conditions, revival and prosperity of the Anatolian commercial economy was necessary for the Seljuks of Anatolia government.

This important thing was realized during the Seljuks of Anatolia era due to four factors that took place by the Seljuks of Anatolia sultans and their agents. Construction and public benefit measures such as the construction of caravanserais, zawiyas and bridges were one of the four factors effective in the revival and prosperity of the commercial economy of Anatolia. The conquest of commercial and coastal cities was another effective factor in the revival and prosperity of the commercial economy. The Seljuks of Anatolia tried to unify the commercial economy of Anatolia by capturing commercial cities and coastal cities of commercial importance under their rule, and by creating an integrated economic zone, they helped to revive and prosper the commercial economy of this region during their rule.

Conclusion

Affected by such factors During the Seljuks of Anatolia era the commercial economy of Anatolia was revived and regained its prosperity. It was while the commercial economy of Anatolia as a result of the continuous wars between the Muslims and the Byzantines for several centuries suffered destruction, decreased population and lost its past commercial position and importance in the world economy as a bridge between Europe and Asia before the establishment of Seljuks of Anatolia rule in Anatolia .As a result of the realization of this important during the Seljuks of Anatolia era, Anatolia was able to

revive its position as one of the international trade centers on the open silk trade route. After the establishment of the Seljuks of Anatolia government and as a result of this government's actions to promote the commercial economy of this region, Anatolia gained its position as one of the international trade centers along the Silk Road.

Bibliography

- Aflaki, A, (1983), manaqeb alarefin, correction by Tahsin yaziji, v1 & 2, donyayeh ketab.(in persian)
- Al-omri, F, (1971), Al-Tahghigh Kamel Salman Al-Jabori, Beirut: Daral-Al-Kotob Al-Elmieh. (in persian)
- Aqsarayy, M, (1983), Tarikhe salajeqe (mosamereh alakhbar , mosayereh alakhbar), Tehran: asatir. (in persian)
- Bayram, M, (2001), Jonbesh Zanan Anatoli, translated by Davood Vafae, Hojatallah Jodaki, Tehran: Negah publishers. (in persian)
- Bazort, D. Deran, D, Rogers, K, Lambton, H, (2011), saljoqian, translated by yaqob azhand, Tehran: Mola publishers. (in persian)
- Ebn asir, E, (1973), Tarikhe bozorg eslam va Iran, translated by abo alghasem halat and abbas Khalili, v 32 & 33, Tehran, matboat elmi.(in persian)
- Ebn batuteh, M, (1997), safarnemah ebn batuteh, translated by Mohmmad Ali movahed, v1, Tehran: bongah tarjomeh va nashr ketab. (in persian)
- Ebn bibi, (1971), mokhtasar saljoq nameh, published in akhbar salajeqe Rome, effort by mashkur, Tehran: Tehran bookshop. (in persian)
- Emami khoye, M, (2006), Tejarat va rah haye ertebatî Anatoli dar zaman Ilkhanan, pazhuheshnameh olom ensani, number 52, p 77-92. (in persian)
- Hasan Zadeh, E and Tarem, M, (2019), Karkerd rah haye Anatoli dar Doreh salatin saljoqi Rome, faslnameh motaleat Tarikh eslam, 11th year, no 43, pp 61-79. (in persian)
- Kermani, O, (1968), Manaqeb nameh, Tehran: Bongah Tarjomeh va Nashr Ketab
- Khandmir, Q, (2001), Tarikh habib Al-seyar, Under the supervision Dabir sayaq, With an introduction Jalal Al-Din homayee, Tehran: khayam. (in persian)
- Lastioretzi, A, (2018), Tarikh Aristaks, translated by Garon Sareksian, Tehran: Naeeri publishers. (in persian)
- Madon, T, (2010), Jang haye Salibi, translators: Abdullah Naseri va Akram Karami Tehran: Elmi. (in persian)
- Marof, N, (1973), Olama Al-Nezamiat va Madares Al-mashregh Al-Eslami. Baghdad: Matba Al-Ershad. (in persian)
- Neyshabari, Z, (2011), Saljoqnameh, correction by Mirza Esmaeel Afshar va Mohammad Ramezani Saheb kalaleh Khavar, Tehran: Asatir publication. (in persian)

143 Abstract

- Ozon Charshli, E. (2001), *Tarikh osmani*, translated by vahab vali, v1, Tehran: olome ensani va motaleat farhangi. (in persian)
- Razavi. S.A, (2011), *Jaygah Eghtesadi Anatoli dar Asr Saljoqian va Ilkhanian*, Dofasnameh Tarikhnameh Iran bad Az Eslam, no three, pp 83-109. (in persian)
- Rosta, J, (2016), *Barresi Tatbighi Payamd haye Siasy – farhangi do Jang Malzgard (463) va miriokifalon (572)*, Faslnameh Motaleat Tarikhi Jang, Sal Aval, no tow, pp 77-98. (in persian)
- Shekar, M (2006), *Saljoqian (Shekast Byzantium dar Malazgard va Gostaresh Eslam dar Anatoli)*, translators by Nasrol Allah Salehi va Ali Ar-toghrol, Qom: Adyan publishers. (in persian)
- Talbot R, *Saljoqian dar Asiyayeh Kohan*, translated by Roqayeh Behzadi, Tehran: Pazhuheshgah Olome Ensani va Motaleat Farhangi. (in persian)
- Tarikh Al-saljoq dar Anatoli, (1998), *Moqadameh va Tashih Nadereh Jalali*, Tehran: Miras Maktob. (in persian)
- Toran, Ottoman, (2016), *Saljoqian*, translated by Parviz Zare Shahmersi, Tehran: Akhtar publication. (in persian)

Turkish and Latin sources

- Acun, Hakkı, (2007), *Anadolu selcuklu donemi kervansarayları*, Ankara: kultur ve turizm bakanlığı.
- Ahmed bin Mahmud, (2011), *Selçukname*, Hazırlayan Erdoğan Merçil, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Akdağ, Mustafa, (1979), *Türkiyenin iktisadi ve icimai tarihi*, Ankara: tekin.
- Artuk, İbrahim, (1988), “*Erzurum Meliki Mugis el-Din Tuğrul ve Cihanşah Adına basılan Sikkeler*”, IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, C. III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bedirhan, Yaşar (2016), *Türkiye selcuklu sultanların milletler arası ticareti geliştirmeye faaliyetler ve izlediği politikalar*. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 42, Volume: 9, Issue: 42, ss. 483-502
- Bedirhan, Yaşar, (2014), *Türkiye selcuklularından para ve devletin para politikası*, *Tarih Okulu Dergisi*. Yıl 7, Sayı XIX, ss. 307-327.
- Bedirhan, Yaşar, (2015), *Selçuklular ve Kafkasya*, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Bedirhan, Yaşar (2016). *Milletlerarası ticaret bağlamında türkiye selçuklu devletinin ticari münasebette bulunduğu devletler ve tacirler*. *International Journal of Social Science* Doi, Number: 43, p. 325-346.
- Eyice, Semavi, (1989), *Altıgöz Köprüsü*, İstanbul: TDVİA.
- Eyice, Semavi, (1993), *Çoban Köprüsü*, İstanbul: TDVİA.
- Gökhan, İlyas, (2000), *Anadolu selçuklulari döneminde neşehir, niğde, kayseri, aksaray çevresinin siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel tarihi*. Nevşehir, Hacı Bektaş Veli Üniversitesi. ss 83- 117.
- Gordlevski, Vladimir (1988), *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev. Azer Yaran. Ankara: Onur Yayınları.
- İbni Bibi (1996), *el-Evâmirü'l-Alâiyye fî'l-umûri'l-Alâiyye*, C. I. İleviren, Mürsel öztürk. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

- İbnü'l-Ezrak Ahmed b. Yusuf b. Ali (1992), *Meyyafarikin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, çev. Ahmet Savran, Erzurum: Atatürk: Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi yayınları.
- Kayaoğlu, İsmet, (1981), *Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayati*, Ankara: ilahiyat fakültesi. Cilt: 24. Sayı: 1 ss
- Kemaloğlu, Muhammet, (2011), "XI.-XIII yüzyıl türkiye selçuklu devletinde sosysl zümreler", Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi. Sayı 4. Ss 145- 158
- Koca, Salim, (1995), "Türkiye Selçuklu Sultanı İ.E. İzzeddin Keykâvus'un Aldığı ve Kullandığı Hâkimiyet Sembollerini", Turk tarih kurum, Cilt: LIX , Sayı: 224, ss 55-74.
- Köprülü, M. Fuat (1981), *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, İstanbul: Ötüken Yayıncılık.
- Markopolo, (1990), *Markopolo seyahatnamesi*, İstanbul: tercüman 1001 temel eser.
- Mateos, Urfalı, (2000), *Urfalı Mateos Vakainamesi*, çev. Hırant D. Andreasyan, Notlar Edouard Dulaurer, Ankara: turk tarih kurum.
- Merçil, Erdoğan, (2000), *Türkiye Selçuklularında Meslekler*, Ankara: TTK. Basımevi.
- Ocak, Ahmet Yaşar, (1978), "Zaviyeler (Dini, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme)." Vakıflar Dergisi, Sayı12, ss247-269.
- Ortaylı, İlber, (2017), *Türklerin tarihi, istanbul*, istanbul: yayınları.
- Özcan, K. (2006), "Anadolu'da Selçuklu Kentler Sistemi ve Mekânsal Kademenleme", METU Journal of the Faculty of Architecture. Volume 23, Issue 2, ss 21-61.
- Sumer, Faruk, (1990), *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sümer, Faruk, (1974), "Bozok Tarihine Dair Arasturmalar I", Cumhuriyet'in 50.Yıldönümünü Anma Kitabı, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Turan, Osman, (1980), "Ortaçağ Türkiye'sinde İktisadi ve İçtimai Yükselisin Esasları", Tarih İçinde Din ve Medeniyet, İstanbul: Nakışlar Yayınevi.
- Turan, Osman, (1984), *İstanbul'un Fethinden önce Yazılan Tarihi Takvimler*, Ankara: TTK. Yayınları.
- Turan, Osman, (2015), *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Turan, Osman, (1958), *Türkiye selçuklulari hakkında resmi vesikalar*, Ankara: turk tarih kurumu basimevi.
- Turan, Osman, (1998), *selçuklular ve islamiyet*, İstanbul: boğaziçi yayınları.
- Turan, Osman, (2009), *selçuklular Tarihi ve Türk-islam Medeniyeti*, İstanbul: ötüken neşriyat.
- Turan, Osman, (2013), *Doğu anadolu turk devletleri tarihi*, İstanbul: ötüken neşriyat.
- Turan, R. & Güray, K. (2007), *Selçuklu Devrinde Türk Sosyal Hayatının Unsurları*, G.ü Gazi Eğitim Fakültesi Tarih E_iti mi Anabilim Dalı, ss 19- 47.
- Turan, Serafeddin, (1990), *Türkiye-İtalya İlişkileri; Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erisine Kadar*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Yardım, Ali, (2002), *İstanbul'un 550. Fetih Yılı için Alanya Kitabeleri (Tespit, Tescil, Tasnif ve Değerlendirme)*, İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Yinanc, M. Halil, (1944), *Anadolu'nun Fethi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları

عوامل موثر در باز احیا و رونق اقتصاد تجاری آناتولی در دوره سلاجقه روم

سمانه فضلی بیگم قلمه*

سید حسن شجاعی دیوکلانی**، رضا شجری قاسم خیلی***

چکیده

موقعیت جغرافیائی آناتولی به عنوان پل ارتباطی میان آسیا و اروپا این منطقه را به یکی از شاهراه‌ها و مراکز تجارت جهانی تا پیش از عصر اکتشافات جغرافیائی تبدیل کرد. این موقعیت اقتصادی اما در نتیجه جنگ‌های مستمری که طی چند سده بین مسلمانان و بیزانسی‌ها در گرفت در آستانه استقرار حکومت سلاجقه روم از دست رفت. استقرار و تثبیت حکومت سلجوقی روم در آناتولی اما با خود باز احیا و رونق دوباره اقتصاد تجاری این منطقه را به همراه آورد. در باز احیا و رونق اقتصاد تجاری آناتولی در این دوره عوامل متعددی نقش داشت. براین اساس این پژوهش با روش تحقیق تاریخی در پی پاسخگویی به این پرسش است که چه عواملی در باز احیای و رونق اقتصاد تجاری آناتولی در دوران سلاجقه روم موثر بوده است؟ یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که اقدام‌های عمرانی و عام‌المنفعه همانند ساخت کاروانسراها، زاویه‌ها و پل‌ها، تصرف شهرهای بندری و تجاری، فراهم آوردن تسهیلات تجاری مانند کاهش تعرفه‌های گمرکی، پرداخت خسارت‌های تجار و بازرگانان از خزانه دولتی، احداث، تجهیز، توسعه و حفاظت بازارهای منطقه‌ای و فرمانطقه‌ای آناتولی و در نهایت انعقاد معاهدات تجاری دو جانبه توسط حکومت سلجوقی روم مهمترین عوامل موثر در باز احیا و رونق اقتصاد تجاری آناتولی در دوره سلاجقه روم بود.

* کارشناسی ارشد تاریخ اسلام، دانشگاه مازندران، Samaneh_fazli@yahoo.com

** استادیار تاریخ، دانشگاه مازندران (نویسنده مسئول)، h.shojaee@umz.ac.ir

*** استادیار تاریخ، دانشگاه مازندران، r.shajarie@umz.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۰۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۱۹

کلیدواژه‌ها: سلاجقه‌روم، تجارت، اقدامات عام‌المنفعه، تسهیلات تجاری، JEL.

۱. مقدمه

آناتولی بواسطه آنکه محصور در دریای سیاه، مدیترانه و اژه است دارای موقعیت استراتژیک بوده و به خاطر همین موقعیت از قدیمی‌ترین ایام محل رقابت‌های سیاسی حکومت‌های مختلف مانند هیتی‌ها، لیدی‌ها، ایرانیان، رومی‌ها، بیزانسی‌ها و ترکان بود. علاوه بر این آناتولی بواسطه آنکه نزدیک‌ترین مسیر ارتباطی میان شرق به غرب بود و جاده ابریشم نیز از آن عبور می‌کرد دارای اهمیت اقتصادی بود. وجود چنین موقعیت‌هایی همواره قدرت‌های منطقه‌ای را به منازعه برای تسلط بر آناتولی ترغیب می‌کرد. ورود ترکان سلجوقی به آناتولی بخشی از تلاش قدرت‌های منطقه‌ای بر سر تسلط بر این منطقه بود.

تلاش ترکان سلجوقی برای دستیابی به آناتولی که با جنگ‌های مستمر طی چند سده بین مسلمانان و بیزانسی‌ها همراه بود چیزی جز ویرانی و کاهش جمعیت در این منطقه در پی نداشت. این اتفاق موجب شد تا مسیرهای تجاری که از این منطقه می‌گذشت و پل ارتباطی بین آسیا و اروپا بود، اهمیت گذشته خود را از دست دهد. با این وجود اما استقرار سلاجقه‌روم در آناتولی و تثبیت موقعیت آنان در این منطقه در دراز مدت موجب رونق و باز احیای موقعیت اقتصاد تجاری این منطقه شد. این باز احیا با زمامداری قلیچ ارسلان‌دوم آغاز شد و زمینه‌ساز ایجاد فصلی نو در حیات اقتصاد تجاری آناتولی گردید.

قلیچ ارسلان‌دوم به دنبال تثبیت قدرت سلاجقه‌روم در آناتولی بود. وی در نبرد میروکیفالون امپراتوری بیزانس را شکست داد. این شکست به منزله پایان اقتدار و نفوذ امپراتوری بیزانس در آسیای صغیر بود. در سایه چنین شرایطی سلجوقیان روم بر آناتولی مسلط شدند و با تسلط کامل بر این منطقه موجودیت و حیات سیاسی مستقل خود را نیز از شاخه اصلی سیاسی این خاندان در ایران آغاز نمودند.

نبرد میروکیفالون را علاوه بر تثبیت موقعیت سیاسی سلجوقیان روم در آناتولی، باید به منزله احیای دوباره فعالیت‌های اقتصادی و موقعیت تجاری بین‌المللی آناتولی نگریست. پس از پیروزی در این نبرد و تثبیت آرامش سیاسی آناتولی توسط سلاجقه‌روم بود که مناسبات اقتصادی و تجاری بین شرق و غرب که در نتیجه جنگ‌های صلیبی تسریع و توسعه یافته بود، به مرکزیت این منطقه رونق و گسترش پیدا کرد (حسن‌زاده و طارم ۱۳۹۸، ۶۸) و آناتولی به

عوامل موثر در باز احیا و رونق اقتصاد تجاری ... (سمانه فضلی بیگم قلعه و دیگران) ۱۴۷

تعبیر عثمان توران (۱۳۹۵: ۳۷۵) نقش پل ترانزیتی میان راه‌ها و کاروان‌ها تجاری شرق و غرب را ایفا کرد.

در بازیابی موقعیت تجاری بین‌المللی و ایفای نقش پل ترانزیتی آناتولی در دوران سلاجقه روم، باز احیای موقعیت تجاری داخلی آناتولی و رونق اقتصادی این منطقه متأثر از اقدامات حکومت سلجوقی روم نقش زیادی داشت. در حالی که حیات اقتصاد تجاری آناتولی در اواخر دوران حاکمیت امپراتوری بیزانس به دلیل سیاست‌های اقتصادی و مالیاتی این امپراتوری (شکر ۱۳۸۵: ۳۷) و همچنین نارآمی‌های سیاسی و نظامی دوران هجوم و استقرار ترکان سلجوقی با تنگناها و رکود جدی مواجه شد؛ اما استقرار و ثبوت موقعیت سیاسی و نظامی سلاجقه روم در این منطقه و اقداماتی که این حکومت برای رونق اقتصاد تجاری آناتولی انجام داد شرایط اقتصادی را از رکود به رونق و باز احیای موقعیت تجاری بین‌المللی این منطقه تغییر داد.

با توجه به چنین اقداماتی هدف این پژوهش بررسی عوامل موثر در باز احیای اقتصاد تجاری آناتولی در دوران سلاجقه روم است. برای تحقق این مهم این مقاله درصدد است تا با استفاده از روش تحقیق تاریخی به طرح و پاسخ‌گویی این پرسش بپردازد که چه عواملی در باز احیای و رونق اقتصاد تجاری آناتولی در دوران سلاجقه روم موثر بوده است؟

در خصوص پیشینه پژوهش موضوع مورد بحث می‌توان به مقاله «جایگاه اقتصاد آناتولی در عصر سلجوقیان و ایلخانیان» سید ابوالفضل رضوی (۱۳۹۰) اشاره کرد. این مقاله به بررسی جایگاه اقتصاد آناتولی و موقعیت اقتصادی آن در زمان سلاجقه روم و ایلخانیان پرداخته است. همچنین اسماعیل حسن‌زاده و مریم طارم (۱۳۹۸) در مقاله «کارکرد راه‌های آناتولی در دوره سلاطین سلجوقی روم» درصدد برآمدند تا ضمن بررسی وضعیت راه‌های آناتولی در دوران سلاجقه روم، کارکردهای این راه‌های تجاری را مورد بررسی قرار دهند. اهمیت و ضرورت این پژوهش به اعتقاد نویسندگان آن در معرفی مسیر راه‌های تجاری آناتولی در این دوره تاریخی و سیاست سلاطین سلجوقی روم در بهره‌برداری از راه‌های تجاری منطقه و شناسایی مسیر این راه‌ها است.

علاوه بر این می‌توان به مقاله‌ای دیگر با عنوان «سیاست‌های نظارتی سلاطین سلجوقی ترکیه بر بهبود تجارت بین‌المللی» از یاشار بدیرهان (۲۰۱۴) مورخ ترک اشاره کرد. در این مقاله بدیرهان به بررسی مجموعه اقدام‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی سلاطین سلجوقی روم که موجب رونق تجارت بین‌المللی در آناتولی شد پرداخته است.

در مقاله‌ای دیگر با عنوان «چارچوب تجارت بین‌المللی دولت سلجوقیان ترکیه و مناسبات تجاری با دولت‌ها و بازرگانان خارجی» یاشار بدیرهان (۲۰۱۶) روابط تجاری سلجوقیان با سرزمین‌های همجوار مانند بیزانس، شام، مصر، ایران و قفقاز را مورد بحث و بررسی قرار می‌دهد و در خصوص معاهدات تجاری با ونیز و قبرس و برخی از بازرگانان خارجی که با دولت سلجوقیان روم روابط تجاری داشتند سخن به میان می‌آورد.

علاوه بر این می‌توان مقاله «حیات تجاری دولت سلجوقیان آناتولی» که توسط ایسمت کایا اوغل (۱۹۸۱) به رشته تحریر درآمده اشاره کرد. در این مقاله نویسنده پیامد جنگ‌های صلیبی که موجب دور ماندن آناتولی از تجارت بین‌المللی به عنوان پل ارتباطی میان شرق و غرب شد را مورد بحث و بررسی قرار می‌دهد.

اما تفاوت این پژوهش با پژوهش‌های مورد اشاره در آن است که در پژوهش‌های پیشین بر عاملی خاص از عوامل موثر بر فروپاشی و یا احیای اقتصاد تجاری آناتولی متمرکز شدند. این در حالی است که پژوهش حاضر بر اقداماتی که حکومت سلجوقی روم برای باز احیای اقتصاد تجاری آناتولی انجام داده متمرکز است و این اقدامات را به صورت عوامل پیوسته و تأثیرگذار بر هم و بر اقتصاد تجاری آناتولی و رونق آن در عرصه داخلی مورد بررسی قرار داده است. با توجه به چنین پیشینه‌ای مقاله پیش‌رو در صدد تا به بررسی عوامل موثر در باز احیای اقتصاد تجاری آناتولی بپردازد. پیش از پرداختن به این مهم بررسی عوامل موثر در فروپاشی اقتصاد تجاری آناتولی پیش از استقرار حکومت سلجوقی روم امر ضروری است که این مسأله در ادامه مقاله مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲. عوامل موثر بر فروپاشی اقتصاد تجاری آناتولی پیش از استقرار حکومت سلجوقی روم

تلاش ترکان سلجوقی برای دستیابی به آناتولی که با جنگ‌های مستمر طی چند سده بین مسلمانان و بیزانسی‌ها همراه بود چیزی جز ویرانی و کاهش جمعیت در این منطقه در پی نداشت. این اتفاق موجب شد تا مسیرهای تجاری که از این منطقه می‌گذشت و پل ارتباطی بین آسیا و اروپا بود، اهمیت گذشته خود را از دست دهد. در چنین شرایطی امپراتوری بیزانس برای جبران خسارت‌های مالی ناشی از این وضعیت شروع به تحمیل مالیات‌های سنگین بر مردم بومی این منطقه کرد که نارضایتی آنها را به همراه داشت. (شکر ۱۳۸۵: ۳۷)

عوامل موثر در باز احیا و رونق اقتصاد تجاری ... (سمانه فضلی بیگم قلعه و دیگران) ۱۴۹

اقداماتی از این دست به تعبیر بازورث (۱۳۹۰: ۱۵۵) یکی از عوامل موثر در فشردگی و بدبختی حیات شهر در آناتولی تحت حاکمیت بیزانسی‌ها بود. این در حالی است که تشکیلات دیوانی سلاجقه روم در راستای علاقه‌مندی و تلاش برای شکوفایی اقتصادی، مالیاتی کمتر از مالیات نظام مالی بیزانسی‌ها از جمعیت مسیحی آناتولی به عنوان اقلیت دینی غیر مسلمان دریافت می‌کرد. (بازورث ۱۳۹۰: ۱۵۵-۱۵۴) متأثر این شرایط بود که به اعتقاد توران (۱۳۹۵: ۳۶۵) در ابتدای حضور ترکان در این منطقه، مناطق شرق آناتولی که در اختیار سلاجقه روم بود منظره‌ای پیشرفته‌تر از مناطق دیگر آناتولی داشت که تحت نفوذ بیزانس بود.

در چنین شرایطی مردم بومی آناتولی که تعلق خاطر خود نسبت به امپراتوری بیزانس را از دست داده بودند با امید رهایی از مشکلات سیاسی و اقتصادی ایجاد شده توسط امپراتوری بیزانس، ترکان سلجوقی روم را مورد اقبال و توجه قرار دادند. زیرا آنها علی‌رغم نداشتن انطباق و اشتراک‌های نژادی و مذهبی با ترکان سلجوقی بدنبال فرمانروایی برای ایجاد رونق دوباره اقتصادی و تجاری در آناتولی بودند. به همین دلیل ساکنان برخی از مناطق آناتولی نظیر آنچه که مسیحیان آنتالیا در سال ۴۸۱ ق انجام دادند، با ارسال نامه به سلیمان بن قتلمش که از سوی آلپ ارسلان مامور تصرف آناتولی بود شهر را به وی تسلیم کردند. (İbnul Adim 1982:2/88-86) نا گفته نماند که هجوم و حضور ترکان سلجوقی در آناتولی فرایندی بود که از جنگ ملازگرد در سال ۴۶۳ ق تا تثبیت حکومت سلجوقیان روم در زمان قلیچ ارسلان دوم (۵۵۱ تا ۵۸۴ ق) پس از نبرد میریوکیفالون (Myrikephalon) در سال ۵۷۲ ق به طول انجامید. این مدت زمانی بیش از یک قرن همواره هجوم مداوم بیزانسی‌ها به مناطق تحت تصرف ترکان به واسطه عدم پذیرش ورود این تازه واردان را به همراه داشت. (روستا ۱۳۹۵: ۸۴) این هجوم‌ها خود یکی از عوامل موثر در از دست رفتن موقعیت اقتصاد تجاری آناتولی نیز بود.

اما در خصوص هجوم ترکان به آناتولی باید عنوان کرد که اگرچه عثمان توران (۱۳۹۵: ۲۷۰) تمایل دارد تا آن را با عبارت «مهاجرت بزرگ» و جملاتی چون «ترکان متفاوت با قبایل دیگر یک یغماگر نبودند، بلکه آنان به شکل صاحب حقیقی به سرزمین‌ها (آناتولی) وارد شدند که اشغال کرده بودند» سخن براند اما واقعیت‌های این هجوم ترکان به آناتولی چیز دیگری است. آریستاکس لاستیورسی مورخ ارمنی در کتاب خود تاریخ آریستاکس که موضوع آن به حمله ترکان سلجوقی به ارمنستان و جنگ ملازگرد اختصاص دارد در این خصوص عنوان می‌کند.

اقوام بیگانه و تبهکار چونان سیلابی انبوه آمدند و در سرزمین ما فرور ریختند. در کرانه دریای اقیانوس پایگاه زدند و خرگاه‌های خود را در برابر شهرهای بزرگ برپا کردند تا سرزمین ما را از خون و اجساد انباشته کنند و آداب دین مسیحیت را برچینند. بدین سان آلب‌ارسلان پادشاه پارسیان با دیدن آن همه پیروزی و کامیابی که به دست خود برآمد بی‌باکانه و جسورانه به رویارویی پادشاه یونانیان آمد. او سه جنگ موفق داشت. اگرچه مانا زکرد در آغاز ناگشودنی ماند، اما ولایات بسیاری را با شمشیر و اسیرگیری فرو ریخت و ویران کرد، سپس آنی را به آتش کشید و بیابانی تهی گرداند. (لاستیورتنسی ۱۳۹۷: ۲۰۴-۲۰۳)

علاوه بر این بی‌نظمی‌های ناشی از حضور ترکان سلجوقی پس از جنگ ملازگرد در آناتولی که بنابر گزارش ظهردین نیشابوری (۱۳۹۰: ۲۹) به دلیلی وجود اختلاف میان امرای سلجوقی که به فرمان آلب‌ارسلان مامور تصرف، تملک و حکومت بر مناطق مختلف آناتولی شده بودند؛ بر وخامت اوضاع اقتصادی و روند فروپاشی اقتصاد تجاری این منطقه می‌افزود. در چنین شرایطی بود که حکومت سلجوقی روم مخصوصاً پس از شکست قطعی امپراتوری بیزانس در نبرد میروکیفالون و پایان دادن به نفوذ امپراتوری بیزانس در آسیای صغیر در صدد احیای اقتصاد تجاری آناتولی برآمد. در میان عوامل موثر در باز احیای اقتصاد تجاری آناتولی، انجام اقدامات عمرانی و عام‌المنفعه در دوران حکومت سلجوقی نقش پررنگی داشت که این مسأله در ادامه مقاله مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۳. اقدام‌های عمرانی و عام‌المنفعه

در طول تاریخ همواره میان قدرت‌های محلی و منطقه‌ای بر سر تسلط بر آناتولی به‌واسطه برخورداری این منطقه از موقعیت استراتژیک نزاع و درگیری وجود داشت. این نزاع و درگیری‌های مداوم زمینه‌ساز اختلال در تجارت و در نتیجه نارضایتی تجار و بازرگانانی می‌شد. کشمکش‌های سلاجقه‌روم با امپراتوری بیزانس و حکومت‌های محلی بر سر تسلط بر آناتولی زمینه‌ساز ایجاد مجدد چنین اختلال‌ها و نارضایتی‌ها بود. بدین ترتیب انجام برخی اقدام‌های عمرانی و عام‌المنفعه در حوزه اقتصاد تجاری از سوی سلاجقه‌روم در آناتولی که به آبادانی و آرامش سیاسی و تسهیل رونق و باز احیای اقتصادی و تجاری منطقه کمک می‌کرد امری ضروری بود. این ضرورت موجب شد تا سلاجقه‌روم و کارگزاران سیاسی و نظامی آنها برای نائل شدن به این اهداف درصدد انجام اقدام‌های عمرانی و عام‌المنفعه در حوزه اقتصاد تجاری آناتولی برآیند.

عوامل موثر در باز احیا و رونق اقتصاد تجاری ... (سمانه فضلی بیگم قلعه و دیگران) ۱۵۱

برپایه چنین هدفی سلاجقه‌روم بلافاصله بعد از فتح هر شهر و منطقه‌ای در آناتولی در صدد ساخت و یا ترمیم بناهای عام‌المنفعه در حوزه‌های مختلف عمومی مانند مدرسه که ناجی معروف (۱۹۷۱: ۱۳۴-۱۳۰) از ساخت ۱۱ مدرسه توسط سلاجقه روم سخن به میان می‌آورد و همچنین در حوزه اقتصاد تجاری مانند کاروانسراها، زاویه‌ها، پل‌ها، قلعه‌ها، بازارها و انبارها برآمدند. به عنوان مثال قلیچ ارسلان‌دوم بعد از تأسیس شهر اقسرا (آقسرایبی ۱۳۶۲: ۳۰) شروع به ساخت بناهایی مانند کاروانسرا، بازار، (تاریخ آل سلجوق در آناتولی ۱۳۷۷: ۸۱) مدرسه و مسجد (Ahmed binMahmud 2011:148) در این شهر طی سال‌های ۴۸۹ تا ۵۰۴ ق. کرد.

غیاث‌الدین کیخسرو اول هم بعد از فتح آنتالیا در سال ۶۰۴ ق، مخزن، انبار و قلعه آن را ترمیم کرد و بر تعداد آن افزود. (Turan 2015:305) در نتیجه این اقدامات بود که بنا بر گزارش العمری (۱۹۷۱: ۲۵۴) تعداد این قلاع در اواخر دوره سلاجقه در شهر آنتالیا به ۲۵ قلعه رسید. پس از انجام این اقدامات بود که شهر پر از ترکان مسلمان شد و خطیب و قاضی بر شهر منصوب گردید. (ابن‌بی‌بی ۱۳۵۰: ۳۵) عزالدین کیکاووس (۶۱۷-۶۰۸ ق) از دیگر سلاطین سلاجقه‌روم هم بعد از تصرف آنکارا در این شهر مدرسه ساخت. (ابن‌بی‌بی ۱۳۵۰: ۴۹-۴۸).

در چهارچوب سیاست ایجاد بناهای عام‌المنفعه با هدف باز احیای اقتصاد تجاری آناتولی علاوه بر سلاطین سلجوقی از جانب رجال سیاسی و امرای نظامی دربار نیز اقداماتی صورت گرفت. به عنوان مثال ۱۴۰ تن از امیران علاءالدین کیقباد (۶۳۴-۶۱۷ ق) پس از ساخت قلعه‌های سیواس و قونیه توسط وی، (ابن‌بی‌بی ۱۳۵۰: ۱۰۶-۱۰۴) ساخت دیوارها و ۱۴۰ برج شهر قونیه را برعهده گرفتند. (تاریخ آل سلجوق در آناتولی ۱۳۷۷: ۸۹)

باور به ایجاد بناهای عام‌المنفعه با هدف باز احیای اقتصاد تجاری آناتولی، سلاطین سلجوقی روم و کارگزاران آنان را به سمت احداث بناهای عام‌المنفعه‌ای که به تحقق این مهم کمک کند سوق داد. از جمله این بناها کاروانسراها بود. بیشتر کاروانسراهای ایجاد شده در این دوره در امتداد دریاها و مسیرهای تجاری منتهی به آناتولی غربی، آناتولی شرقی و سوریه جنوبی بناگردیدند. (ازون چارشلی ۱۳۸۰: ۱/ ۲۶ و Turan 1998: 96) این کاروانسراها استراحتگاه مطمئن و راحتی برای کاروان‌ها بودند. از کاروانیان وجهی برای استفاده از این کاروانسراها اخذ نمی‌شد. عوارض راهداری که از کاروان‌ها و اعضای آنها توسط حکومت سلجوقی اخذ می‌گردید اعضای یک کاروان را از پرداخت هرگونه وجهی به کاروانسراها معاف می‌کرد. (تالبوت رایس ۱۳۸۹: ۱۰۱)

با چنین هدفی بود که قلیچ ارسلان دوم نخستین کاروانسرا را در اطراف آقسرا بنا کرد. (Turan 1998:97-98) همچنین قلیچ ارسلان دوم بین شهرهای آقسرا، نوشهر و قیصریه کاروانسرای آلائی را احداث کرد. (Acun 2007: 479) علاوه بر این وی در مرکز شهر آقسرا کاروانسراهای پاموک (Pamük) و کاپالی (Kapali) را ساخت. (Gökhan, 2000: 87) کاروانسراهای علایی، پروانه و لطیف، بین آقسرا و اورکوب (Ürgüb)، هم توسط قلیچ ارسلان دوم (۵۰۴-۴۸۹) و علاءالدین کیقباد (۶۳۴-۶۱۷) احداث شد. (Turan 1998: 96-97)

سیاست ساخت کاروانسراها به وسیله سلاطین بعدی سلجوقی نیز ادامه پیدا کرد. کاروانسراهای اودیر (Evdır) به دستور عزالدین کیکاووس اول (۶۱۷-۶۰۷ ق)، (Turan 1998:96) کاروانسرای آلارا در سالهای ۶۲۹-۶۲۸ ق به فرمان علاءالدین کیقباد، (Acun 2007:478) کاروانسرای آذی کارا (Azi Kara) در مسیر تجاری آقسرا به نوشهر به وسیله علاءالدین کیقباد (۶۳۴-۶۱۷ ق)، (Gökhan 2000: 88) کاروانسرای کوجامسعود توسط علاءالدین کیقباد و غیاث الدین کیخسرو دوم طی سالهای ۶۲۸ تا ۶۳۴ ق، (Acun 2007: 474) کاروانسراهای قیرگوز، (Kırkgöz) سوسوز (Susuz) انجیر و شرفزاده در اطراف بوردو، اسپارتا و علاییه توسط غیاث الدین کیخسرو دوم (Turan 1998: 96) با هدف فراهم آوردن رونق اقتصادی و تجاری در آناتولی بنا شد.

علاوه بر سلاطین سلجوقی روم، دیوانسالاران و امرای نظامی این حکومت نیز در صدد تأسیس کاروانسراها برآمدند. برخی از کاروانسراها مانند کاروانسرای آلتون آبا در زمان سلطان رکن الدین سلیمان شاه دوم توسط سپهسالارش شمس الدین آلتون آبا در سال ۵۹۸ ق، (Turan 2015:233) کاروانسرای حکیم در سال ۶۱۵ ق به وسیله طیب ابوالحسن الملاتی، (Acun 2007: 105) کاروانسرای مبارزالدین تقوش در سال ۶۳۳ ق توسط مبارزالدین تقوش (Acun 2007: 123) کاروانسراهای زنجیرلو، اوبروک، (Obruk) (Acun 2007: 347) کایماز و زاراتین در سالهای ۶۳۴-۶۳۳ ق به وسیله وزیر سعدالدین کوبک، (Turan 1998: 96) کاروانسرای چارداک (çardak) توسط اسدالدین آیاز در سال ۶۳۷ ق (Acun 2007: 161-162) و کاروانسرای آک خان به وسیله قراستقر بن عبدالله در سال ۶۵۲ ق در زمان عزالدین کیکاووس (Acun 2007: 287) از جمله کاروانسراهائی بودند که در زمان سلاجقه روم توسط دیوانسالاران و امرای نظامی آنها در آناتولی بنا گردید.

انجام اقدامهای عمرانی و عام المنفعه در دوران سلاجقه روم با هدف احیای اقتصادی تجاری تنها به ساخت بنای کاروانسراها محدود نگردید. در این دوره برای کارآمدی هرچه بیشتر این کاروانسراها نیز اقدامهایی صورت گرفت تا عام المنفعه بودن کاروانسراها از یک سو

عوامل موثر در باز احیا و رونق اقتصاد تجاری ... (سمانه فضلی بیگم قلعه و دیگران) ۱۵۳

و تأثیرگذاری آنها بر احیا و رونق اقتصادی و تجاری آناتولی از سوی دیگر عینیت و تحقق بیشتری یابد. یکی از این اقدامها در دوران سلاجقه روم تأسیس پادگان برای تأمین امنیت کاروانسراهایی بود که در راهها و مناطق پرخطر قرار داشتند. هزینه‌های تأسیس و نگهداری این پادگانها هم از عوارض راهداری که از کاروانها اخذ می‌شد تأمین می‌گردید. (تالبوت رایس ۱۳۸۹: ۱۰۲)

علاوه بر این برای حفظ امنیت کاروانسراها این مکانها را به گونه‌ای می‌ساختند که همانند قلعه‌ای مستحکم باشد. کاروانسراها دارای برج و درهای آهنی بودند که از دارائی‌ها، مخصوصاً از نقدینگی کاروانها محافظت می‌کرد. (Akdağ 1979: 1/35) میزان امنیت یک کاروانسرا در نتیجه برخورداری از چنین ویژگی‌هایی به اندازه‌ای بود که کاروانسرای در آقسرا به نام کعبه‌آباد با برخورداری از امکانات مورد اشاره توانست به مدت دو ماه در مقابل محاصره لشکر ۲۰ هزار نفری مغولان و حملات آنها که با استفاده از منجنیق صورت می‌گرفت مقاومت کند و در نهایت هم مغولان موفق به فتح این کاروانسرا نشوند. (آقسرای ۱۳۶۲: ۲۹۹)

علاوه بر امنیت، کاروانسراها از برخی امتیازها و امکانات رفاهی مانند مریض‌خانه، (امامی‌خویی ۱۳۸۵: ۷۹) داروخانه، مسجد، (تالبوت رایس ۱۳۸۹: ۱۰۱-۱۰۲) اتاق‌های مجزا، انبار کالا، آخور و حمام آبگرم برخوردار بودند. (Turan & Güray 2007: 43) این امکانات توسط سلاطین و دولتمردان وقف می‌شدند و به همه افراد اعم از فقیر و غنی و مسلمان و غیرمسلمان خدمات ارائه می‌داد. (Turan 1998: 100)

وجود چنین کاروانسراهایی همان‌گونه که به آن اشاره شد، بیش از هر چیز نقش مهمی در باز احیای و رونق اقتصاد تجاری این منطقه داشت. این کاروانسراها در کنار راه تجاری شرق به غرب و شمال به جنوب آسیای صغیر که برخوردار از استحکامات قوی بودند، زمینه را برای تردد کاروانهای تجاری بزرگ در این منطقه فراهم می‌کرد. (Turan 1998: 96) افزایش تردد کاروانهای تجاری به‌ویژه از ممالک هم‌جوار و غیر هم‌جوار نقش مهمی در گسترش رونق تجارت بین‌المللی و رفاه اقتصادی مردم آناتولی و حکومت سلجوقی روم داشت. هزینه‌هایی که حکومت سلاجقه روم صرف کاروانسراها می‌کرد در مقابل منافعی که در نتیجه رونق تجارت بین‌المللی در این منطقه برای سلاجقه روم عاید می‌شد بسیار ناچیز بود. (Turan 2009: 96-97)

اقدامهای عمرانی و عام‌المنفعه در دوران سلاجقه روم با هدف باز احیا و رونق اقتصاد تجاری آناتولی تنها به ایجاد کاروانسراها محدود نماند. برای تحقق این مهم در دوره زمانی مورد بحث اقدامهای عمرانی و عام‌المنفعه دیگر مانند ساخت زاویه‌ها صورت گرفت. زاویه‌ها

مکان‌های مخصوص فعالیت‌های درویش و صوفیان بود. کلمه زاویه قرن‌های متمادی در ممالک مختلف اسلامی مترادف‌هایی مانند رباط، بقعه، دیر، صومعه، تکیه، عمارت، آستانه، درگاه (Ocak 1978: 248) و خانقاه (ابن بطوطه ۱۳۷۶: ۱/ ۳۰) داشت.

در خصوص دلیل ساخت زاویه‌ها در آناتولی باید عنوان کرد که هنگام مهاجرت ترکان به این منطقه صوفیان سنی و درویش شیعه مذهب هم مهاجرت کردند. (Yinanç 1944:172) در جریان مهاجرت آنان در آناتولی به همراه مریدانشان پراکنده شدند و در نقاط مختلف شروع به احداث زاویه‌ها کردند. (Turan 1998: 39) علاوه بر شیوخ صوفی، سلاطین سلجوقی روم هم در آناتولی مبادرت به احداث زاویه‌ها کردند. به‌عنوان مثال عزالدین کیکاووس (۱۲۲۰-۱۲۱۱ م) و علاءالدین کیتباد (۱۲۳۷-۱۲۲۰ م) دست به تأسیس زاویه‌ها زدند. (Ocak 1978: 254) سلاطین سلجوقی روم حتی شیوخ و درویش زاویه‌ها را خودشان برمی‌گزیدند. (Kemaloğlu 2011:146)

در این زاویه‌ها علاوه بر اشاعه امور فرهنگی و دینی، به تجار، مسافران، سیاحان و در راه ماندگان و نیازمندان بدون دریافت اجرتی، از امکاناتی که در اختیار زاویه‌ها بود مانند خوراک، آب، مکان استراحت ... خدمات ارائه می‌شد. (ocak 1978: 268) به‌عنوان مثال ابن بطوطه (۱۳۷۶: ۱/ ۳۶۱، ۳۵۸، ۳۵۶) که با در خواست از راهنمای خود از زاویه‌های شریف حسین، اخی نظام‌الدین و ابن قلم‌شاه دیدار کرد عنوان می‌کند که در این مکان‌ها که وی آنها را خانقاه می‌نامد از مسافران و تجار پذیرائی می‌شد.

در آناتولی زمان سلاجقه روم از کلماتی مانند رباط، خانقاه و زاویه با یک معنی و کاربرد سخن به میان می‌آمد. این کاربرد پذیرائی و اطعام‌دهی به سیاحان، تجار، مسافران و در راه ماندگان بود. (بایرام ۱۳۸۰: ۸۴) در احداث زاویه‌ها اگرچه رویکردی اعتقادی نقش مهم و اولیه داشت؛ اما ارائه خدماتی مانند پذیرائی و اطعام‌دهی به سیاحان، تجار، مسافران و در راه ماندگان انگیزه برخی از کارگزاران حکومت سلجوقی روم در جهت اقدام به احداث و وقف زاویه‌ها و خانقاه‌ها بود. در میان این دولت‌مردان می‌توان از معین‌الدین پروانه، (افلاکی ۱۳۶۲: ۱/ ۹۹) صدرالدین قونیه (کرمانی ۱۳۴۷: ۱۸۴) و فخرالدین علی (افلاکی ۱۳۶۲: ۱/ ۴۰۰) نام برد.

اما زاویه و احداث آنها به عنوان یکی از بناهای عام‌المنفعه‌ای که در دوره سلجوقیان روم به ساخت آن اقدام می‌شد علاوه بر اسکان و اطعام تجار از جهت دیگر در باز احیا و رونق اقتصاد تجاری آناتولی مؤثر بود. این تأثیرگذاری ناشی از نقشی بود که تشکیلات اخیان به‌عنوان ساکنان زاویه‌ها به صورت غیر مستقیم در رونق تولید و اقتصاد تجاری آناتولی ایفا می‌کردند. این تأثیرگذاری غیر مستقیم ناشی از اندیشه‌ها و تفکر اخی‌اورن رئیس بزرگ‌ترین تشکیلات

عوامل موثر در باز احیا و رونق اقتصاد تجاری ... (سمانه فضلی بیگم قلعه و دیگران) ۱۵۵

اخیان و باجیان در قیصریه بود که اعتقاد داشت برای رفاه و سعادت جامعه همه شاخه‌های صنعت باید بصورت کارگاه‌های تولیدی در بازار گردهم‌آیند و نیازهای جامعه توسط این کارگاه‌های تولیدی بدون هیچ وابستگی به خارج مرتفع گردد. (بایرام ۱۳۸۰: ۸۳) در نتیجه چنین رویکردی سلاجقه روم با هدف افزایش تولیدات صنعتی از تشکیلات اخیان حمایت می‌کردند. (رضوی ۱۳۹۰: ۸۸)

متأثر از چنین اندیشه‌ای و با حمایت سلاجقه روم کارگاه‌های تولیدی توسط تشکیلات اخیان به سرکردگی اخی اورن برای اولین بار در قیصریه با تشکیل بازار دباغان شروع به فعالیت کرد و کالاهای تولیدشده آن در بازار یابانلو (بازار خارجی‌ها) در شهر قیصریه به فروش می‌رسید. (Bedirhan 2015: 252) شغل اصلی اخی اورن، دباغی بود. بنابراین نباید نقش وی را در تشکیل بازار دباغان را نادیده گرفت. اخیان علاوه بر دباغی، کلاه‌دوزی، مسگری و بافندگی را هم پیشه خود قرار داده بودند. به تدریج دامنه مشاغلی که جمعیت اخیان متأثر از اندیشه‌های اخی اورن به آن اشتغال می‌ورزیدند، افزایش یافت. این افزایش بنابر گزارش عثمان توران به ۳۲ شغل و صنف رسید که اخی اورن رهبری این ۳۲ صنف را برعهده داشت. (Turan 2015: 331-333)

در نتیجه فعالیت‌های صوفیان صنایع تولیدی به شهرهای دیگر آناتولی مانند قونیه گسترش پیدا کرد. در این شهر، بازار دباغان، کلاه‌دوزان، بافندگان، کفاشان و خیاطان در نتیجه فعالیت‌های اخیان تشکیل شد. حسام‌الدین دباغ (افلاکی ۱۳۶۲: ۵۰۷/۱) و شیخ سنان‌الدین کلاه‌دوز از اعضای تشکیلات اخیان قونیه نقش مهمی در شکل‌گیری بازار این شهر داشتند. (افلاکی ۱۳۶۲: ۲/۶۰۵-۶۰۶) از پوست و پشم حیوانات در این بازارها برای بافندگی و دوختن کلاه استفاده می‌شد به همین دلیل در کنار بازار دباغان بازار بافندگان و کلاه‌دوزان هم ایجاد شد. (کرمانی ۱۳۴۷: ۱۵۸) محصولات تولیدشده در این بازارها مانند گلیم و فرش (بایرام ۱۳۸۰: ۸۲) به عراق، سوریه، (ابن بطوطه ۱۳۷۶: ۱/۳۲۶) بیزانس، اروپا، چین (Turan 2015: 364) و تبت (Merçil 2000: 76) صادر می‌شد. مشابه چنین بازارهایی در نتیجه فعالیت‌های تشکیلات اخیان مستقر در زاویه‌ها در شهرهای دیگر آناتولی مانند قیرشهر و سیواس تشکیل گردید. (Merçil 2000: 15-16)

سلاجقه روم علاوه بر احداث زاویه‌ها و کاروانسراها بناهای عام‌المنفعه دیگری هم جهت باز احیای و رونق اقتصاد تجاری آناتولی احداث کردند. از جمله این بناها پل‌ها بودند. آناتولی در زمان سلجوقیان روم دارای جاده‌هایی بود که به سمت پایتخت آن قونیه کشیده می‌شد. این جاده‌ها از جهت غربی به شرقی از آنتالیا و آلانیه شروع و از شهرهای قونیه، آقسرا، قیصریه،

سیواس ارزنجان و الرزروم گذر می‌کرد و به ایران و ترکستان می‌رسید. از جهت جنوب به شمال هم جاده‌ای وجود داشت که از قونیه، قیصریه، توفات، بندرهای سینیوپ و سامسون عبور می‌کرد و از طریق دریا به سواحل کریمه می‌رسید. (Özcan 2006: 30-31)

وجود چنین راه‌های و شبکه‌های مواصلاتی زمینی در آناتولی عصر سلجوقیان روم با توجه به موقعیت و عوارض جغرافیائی، پل‌سازی را به ضرورت و الزامی برای تسهیل حمل‌ونقل در این جاده‌ها تبدیل کرده بود. برپایه چنین ضرورتی بود که در دوره سلجوقیان روم به منظور تسهیل در عبور و مرور، پل‌سازی مورد توجه جدی قرار گرفت. در نتیجه همین توجه بود که بنا بر گزارش افلاکی (۱۳۶۲: ۱/ ۳۱۴) مورخ قرن هفتم قمری ساکن آناتولی، در تمام مسیرهای جاده‌ای میان شهرهای آناتولی پل‌هایی وجود داشت.

سلجوقیان پس از استقرار در آناتولی با توجه به الزام‌هایی که موقعیت و عوارض جغرافیائی منطقه ایجاد کرده بود شروع به ساخت پل‌ها در شبکه راه‌های آناتولی کردند. این پل‌ها ترکیبی از سنگ و چوب بودند. اندازه پل‌های ساخته‌شده در دوران سلجوقیان روم به لحاظ طولی فراتر از اندازه و استانداردهای پل‌های زمان خود در مناطق دیگر بود. به‌عنوان مثال می‌توان از پل حصن کیفا به طول ۲۰۰ متر بر روی رود دجله، پل تک‌چشم در قیصریه بر روی رود قزل ایرماق ساخته‌شده در سال ۵۹۹ق در زمان رکن‌الدین سلیمان‌شاه دوم به طول ۱۲۰ متر و پل چوپان واقع در ارزروم ساخته‌شده در سال ۶۹۵ق به طول ۱۲۸ متر بر روی نهر ارس، (Eyice 1993: 8/ 350-351) نام برد که فراتر از اندازه‌ها و استانداردهای زمان خود احداث شدند. این پل‌های بزرگ همانند سایر پل‌های کوچک مانند پل شش چشم در شمال شرق آفیون که در سال ۶۰۶ق توسط یکی از امیران زمان سلجوقیان روم به نام الیاس بیک اوغوز ساخته شد؛ (Eyice 1989: 2/ 531) توسط سلاطین سلجوقی روم و عمال و کارگزاران آنها احداث می‌گردید.

احداث پل‌ها، کاروانسراها و زوایه‌ها به‌عنوان اقدام‌های عمرانی عام‌المنفعه تنها عامل موثر در بازاحیای و رونق اقتصاد تجاری آناتولی در دوران سلاجقه روم نبود. در کنار این اقدامات عمرانی و عام‌المنفعه عوامل دیگری هم در تحقق این مهم نقش داشتند. از جمله این عوامل تسلط بر شهرهای تجاری و بندری و تأسیس ناوگان‌ها دریایی توسط حکومت سلاجقه روم بود که این مسأله در ادامه مقاله مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۴. تصرف و تسلط بر شهرهای تجاری و بندری

منطقه آناتولی بواسطه موقعیت جغرافیائی خود از اهمیت تجاری زیادی برخوردار بود. این اهمیت مخصوصاً با عبور جاده ابریشم از این منطقه دوچندان می‌شد و آناتولی را به یکی از مراکز مهمی تجاری در دوره زمانی مورد بحث تبدیل می‌کرد. رونق تجارت در آناتولی علاوه بر عبور راه ابریشم مرهون شبکه‌های حمل و نقل و راه‌های تجاری داخلی این منطقه بود. این راه‌های تجاری داخلی که از شرق به غرب و از شمال به جنوب امتداد داشت پتانسیل‌های اقتصادی موثری برای آناتولی ایجاد می‌کرد و موجبات رونق هرچه بیشتر اقتصاد تجاری منطقه‌ای و بین‌المللی می‌شد.

سلجوقیان روم در باز احیا و رونق اقتصاد تجاری آناتولی علاوه بر بر اهداف بهره‌گیری از پتانسیل‌های اقتصاد محلی و منطقه‌ای آناتولی، هدف بهره‌مندی از پتانسیل‌های اقتصاد بین‌المللی این منطقه را نیز دنبال می‌کردند. بهره‌مندی کامل از منافع تجارت بین‌المللی علاوه بر ضرورت در دست داشتن این مسیرهای تجاری زمینی، نیازمند ایجاد شبکه حمل‌ونقل دریایی از طریق تسلط بر سواحل از منطقه آناتولی بود که این مسیرهای تجاری به آن ختم می‌شدند. (حسن‌زاده و طارم ۱۳۹۸: ۶۹) اهمیت انجام این کار در باز احیا و رونق اقتصاد تجاری آناتولی به اندازه‌ای بود که العمری (۱۹۷۱: ۲۳۰) یکی از دلایل ارزان بودن مواد غذایی و کالاها در سرزمین روم را وجود بنادر و راه‌های دریائی مناسب در این سرزمین عنوان می‌کند. اهمیت انجام این کار علاوه بر منافع اقتصادی برای سلجوقیان روم یک ضرورت سیاسی- اقتصادی نیز بود. زیرا حکومت‌های محلی مسلط بر این مناطق تجاری و ساحلی مانع منتفع شدن سلجوقیان روم از تمامی پتانسیل‌ها و منافع اقتصادی و تجاری موجود در آناتولی می‌شدند.

در چنین شرایطی سلاطین سلجوقی روم به خاطر ملاحظات اقتصادی و سیاسی درصدد لشکرکشی و فتح شهرهای تجاری مناطق ساحلی آناتولی برآمدند. تلاش‌های سلجوقیان روم در راستای تحقق این مهم منجر به تصرف شهرهای تجاری و ساحلی دریای سیاه، دریای اژه، و دریای مدیترانه و کلیکیه شد. رکن‌الدین سلیمان‌شاه اول در سال ۴۸۱. ق شهر ساحلی انطاکیه را فتح کرد. (Mateos 2000:161) سپس از وی قلیچ ارسلان دوم (۵۸۹-۵۵۳.ق) شهرهای تجاری مارش (Mraş) جیکسون (Göksun) و اطراف آن را که در مسیر تجاری سوریه به قیصریه قرار داشت تصرف کرد. (İbnü'l-Ezrak 1992:134) وی همچنین در سال ۵۶۴.ق شهرهای آنکارا و چانکری که در مسیر تجاری قونیه به بیزانس قرار داشت را فتح کرد. (Turan 1984: 75) وی به منظور تسلط بیشتر بر این شهرها و مناطق ساحلی، شهرها و قلعه‌های اطراف قونیه را به قلمرو

خود منضم کرد و در سال ۵۸۰ ق سیلیفکه (Silifke) و اطراف آن را که منطقه مهمی در تجارت سواحل مدیترانه بود فتح کرد. (Turan 1984:67,75)

سیاست تصرف شهرهای ساحلی با اهداف اقتصادی و تجاری در دوران رکن‌الدین سلیمان شاه دوم (۶۰۱-۵۹۳ ق) با گرفتن ملطیه (Bedirhan 2016 42: 492) و فتح قلعه اسپارتا (خواندمیر ۱۳۸۰: ۵۴۰) سلجوقیان روم را به سواحل مدیترانه نزدیک کرد. پس از وی غیاث‌الدین کیخسرو اول مسیر تجاری منتهی به دریای سیاه را تصرف کرد که در اختیار امپراتوری بیزانس بود. (ابن اثیر ۱۳۵۲: ۴۲/۳۱) وی همچنین با بازپس‌گیری مجدد شهر بندری آنتالیا از امپراتوری بیزانس در سال ۶۰۴ ق/۱۲۰۷ م موفق شد پروژه سلجوقیان در خصوص ارتباط منطقه آنتالولی با دریاهای آزاد از طریق دریای مدیترانه را نهائی کند. مرتبط شدن با دریای مدیترانه امتیازات تجاری و رونق اقتصادی را برای سلجوقیان روم به همراه داشت (ابن‌بی‌بی ۱۳۵۰: ۹۴) و در پی آن بود که سلجوقیان روم معاهده تجاری با ونیزی‌ها را به امضا رساندند. (Turan 2009:294)

لشکرکشی‌های سلجوقیان روم به مناطق ساحلی آنتالولی به منظور انضمام شهرهای تجاری و ساحلی با اهداف اقتصادی و تجاری تا زمان عزالدین کیکاووس اول (۶۱۷-۶۰۷ ق) ادامه یافت. وی با هدف مسلط شدن بر تجارت دریای سیاه بندر سینوپ را در سال ۶۱۱ ق/۱۲۱۴ م فتح کرد. (بازورت ۱۳۹۰: ۱۱۶) علاوه بر این وی موفق شد شهر ساحلی آنتالیا را که در نتیجه اختلاف‌های داخلی سلاجقه توسط نیروهای متحد فرانک‌های قبرس و بیزانسی‌ها تصرف شده بود در سال ۱۲۱۶ ق بازپس گیرد. (Turan 1958: 102) پس از انجام این فتوحات بود که مرزهای دریایی سلاجقه روم از شمال به دریای سیاه و از جنوب به دریای مدیترانه مرتبط گردید. تحقق این مهم علاوه بر اهمیت و منافع اقتصادی و تجاری برای سلاجقه روم حائز اهمیت سیاسی بود. این اهمیت سیاسی را می‌توان در لقب سلطان بری و بحری که خلیفه عباسی به عزالدین کیکاووس اول اعطا کرد مشاهده نمود. (Koca 1995:56)

پس از کیکاووس اول، علاءالدین کیقباد که رهبر نظامی برجسته‌ای بود توانست شهر بندری علائیه (Ortayli 2017:198) و آلا (ابن‌بی‌بی ۱۳۵۰: ۱۰۴) را در سواحل مدیترانه که در تصرف ارمنیان بود فتح کند. در دوران حکومت وی مناطق ارمنی‌نشین، (تالبوت رایس ۱۳۸۹: ۷۲) و شهرهای دیگری مانند انامور، مافغا، آندوسانه، (ابن‌بی‌بی ۱۳۵۰: ۱۴۲) کاخته، چمیش‌کزک، آیمد، گرگ و خاخور (تاریخ آل سلجوق ۱۳۷۷: ۸۹) اخلاط، بتلیس، وان، ارجیش (Turan 2013: 42) الرزروم، (ابن‌اثیر ۱۳۵۲: ۱۳۰/۳۳) ارزنجان، (Turan 2009: 296) حران، رها، رقه (ابن‌بی‌بی ۱۳۵۰:

عوامل موثر در باز احیا و رونق اقتصاد تجاری ... (سمانه فضلی بیگم قلعه و دیگران) ۱۵۹

۱۹۹-۲۰۱) و بندر سوداق (تالبوت رایس ۱۳۸۹: ۷۲) تصرف شدند. آخرین مرحله فتوحات شهرهای تجاری و بندری آناتولی در زمان سلاجقه روم پیش از حمله مغولان در زمان غیاث‌الدین کیخسرو دوم (۶۴۴-۶۳۴ ق) با تصرف شهرهای سومیسات، (ابن بی بی ۱۳۵۰: ۲۱۵) و میافارقین (Köprülü 1981:74) صورت گرفت.

سلاطین سلجوقی پس از فتح برخی از شهرهای تجاری و بندری آناتولی مانند آنتالیا، علایه و سینوپ در صدد تأسیس ناوگان‌های دریایی تجاری و نظامی برآمدند. (Turan 2009: 362) تحقق این مهم البته خود مستلزم ایجاد کارگاه‌های کشتی‌سازی در برخی از این شهرهای بندری بود. در راستای دستیابی به این هدف بود که علاء‌الدین کیقباد در علایه دست به احداث یک کارگاه کشتی‌سازی زد و با این اقدام این منطقه را به یکی از مهم‌ترین پایگاهی مدیریتانه برای ناوگان تجاری نظامی سلاجقه روم تبدیل کرد. (ابن بی بی ۱۳۵۰: ۹۶) وی همچنین یک کارگاه کشتی‌سازی در کیقباد آباد نیز ایجاد کرد. (Yardim 2002: 88-89)

اما علاوه بر تصرف شهرهای تجاری و بندری آناتولی و اقدام‌های عمرانی و عام‌المنفعه عوامل دیگری هم در باز احیا و رونق اقتصاد تجاری این منطقه در دوران سلاجقه روم موثر بود. از جمله این عوامل فراهم آوردن برخی تسهیلات برای تجار و بازرگانان به منظور تشویق و ترغیب آنان به امر تجارت و منتفع کردن آن‌ها از درآمدهای بیشتر تجاری بود که این مسأله در ادامه مقاله مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۵. فراهم آوردن تسهیلات تجاری و گمرگی

قرار گرفتن آناتولی در مسیر شاهراه تجارت بین‌المللی و منافع‌ی که از این تجارت عاید حکومت سلجوقیان روم می‌شد آنان را ترغیب به احیا و رونق هرچه بیشتر اقتصاد تجاری این منطقه از طریق فراهم آوردن تسهیلات تجاری و گمرکی برای تجار و کاروان‌های تجاری می‌کرد. برای تحقق این مهم حکومت سلجوقی روم اگرچه در مرزها فعالیت‌هایی برای مراقبت از تجار و کاروان‌ها انجام می‌داد که تعیین نگهبانان و محافظین برای حفظ امنیت کامل کاروان‌ها از جمله این اقدام‌ها بود؛ (Turan 1998: 95) اما مهم‌ترین اقدام حکومت سلجوقی روم در راستای فراهم آوردن تسهیلات تجاری، تأمین خسارت کاروان‌های تجاری و تجار در قلمرو تحت سلطه این حکومت بود. برپایه چنین سیاستی هر زمان تجار و کاروان‌های تجاری هنگام تجارت در قلمرو سلجوقیان متحمل خسارت‌های غیر تجاری مانند سرقت و یا حوادث طبیعی می‌شدند، خسارت‌های آن‌ها از خزانه حکومت پرداخت می‌گردید. (Turan 2009: 356)

در همین زمینه گزارش‌های متعددی از ارائه خدمات تأمین خسارت توسط سلاجقه‌روم به تجار و کاروان‌های تجاری وجود دارد. به‌عنوان مثال گروهی از تجار که در زمان رکن‌الدین سلیمان شاه‌دوم (۶۰۱-۵۹۳ق) توسط ۶ ناوگان دریایی بیزانس در سواحل سامسون مورد تعرض قرار گرفته و متحمل خسارات مالی شدند از خدمات تأمین خسارت دولتی حکومت سلجوقی‌روم برخوردار گردیده و تأمین خسارت شدند. سلطان سلجوقی منابع مالی مورد نیاز برای پرداخت این خسارت را از طریق تحمیل خراج یک‌ساله به امپراتوری بیزانس تأمین کرد. (Merçil 2000: 153)

غیاث‌الدین کیخسرو اول هم که با شکایت برخی از بازرگانان در خصوص دستبرد اموالشان توسط فرانک‌ها مواجه گردید به این بازرگانان وعده داد که تمامی اموالشان را پس خواهد گرفت و اگر خسارتی هم متحمل شوند از خزانه خود آن را پرداخت کند. (Turan 1958:127) وی این وعده را پس از فتح آنتالیا در سال ۶۰۴ق محقق کرد و یک پنجم غنایم بدست‌آمده از این فتح را به خزانه بخشید تا اموال از دست رفته این تجار تأمین شود. (بی‌بی ۱۳۵۰: ۳۵-۳۳، Merçil 2000:153) در زمان علاء‌الدین کیقباد گزارش‌هایی از تأمین خسارت سه تاجر از خزانه حکومت که در مرز روسیه با قلمرو سلاجقه‌روم، (ابن‌بی‌بی ۱۳۵۰: ۱۲۷-۱۲۸) ارمنستان (Merçil 2000:154-155) و راه دریائی آنتالیا به مصر (ابن‌بی‌بی ۱۳۵۰: ۱۲۸) مورد دستبرد دزدان قرار گرفتند وجود دارد. این تأمین خسارت پس از درخواست مساعدت بازرگانان از سلطان صورت گرفت. (Turan 1958: 127-128)

در کنار سیاست تأمین خسارت تجار و بازرگانان، فراهم آوردن تسهیلات گمرکی برای تجار و کاروان‌های تجاری از دیگر عوامل موثر در باز احیا و رونق اقتصاد تجاری آناتولی در دوره سلاجقه‌روم بود. در زمان سلجوقیان‌روم اگرچه انواع مالیات و عوارض گمرکی مانند باج، بدرقه، دریب، عبور، ضرب العوارض، تمغا، مکس، عشر و مقررات وجود داشت؛ (IbnBibi 1996: 1/120-121) اما میزان این دریافتی‌ها از تجار و بازرگانان در آناتولی در قیاس با سایر کشورهای مسلمان کمتر بود. به گونه‌ای که العمری (العمری ۱۹۷۱: ۲۳۰) دریافت مالیات و خراج اندک توسط حکومت سلجوقی‌روم را یکی از عوامل چندگانه موثر در رونق تجارت و ارزان بودن مواد غذایی و کالا در این سرزمین در دوره زمانی مورد بحث عنوان می‌کند.

اما سلاطین سلجوقی برای تشویق و ترغیب تجار جهت رونق اقتصاد تجاری آناتولی معافیت‌های متعدد تجاری در نظر می‌گرفتند. یک از این معافیت‌ها در زمینه تجارت طلا و مسکوکات طلا اعمال شد. قلمرو سلجوقیان‌روم در آناتولی چون دارای معادن مس (siimer 1990:74) و نقره (Artuk 1988: 3/737) بود، امکان ضرب سکه از این نوع فلزات وجود

عوامل موثر در باز احیا و رونق اقتصاد تجاری ... (سمانه فضلی بیگم قلعه و دیگران) ۱۶۱

داشت. متأثر از این شرایط بود که برپایه گزارش العمری (۱۹۷۱: ۲۵۴-۲۵۱) در بیشتر شهرها و مناطق آناتولی مانند آنتالیا، مرمره، نیف، مغنسیا، برکی فوکه، قرصار ... درهم (سکه از جنس نقره نه طلا) راجع بود. نبود معادن طلا در این سرزمین سلجوقیان روم را با مشکل کمبود مسکوکات طلا مواجه کرده بود. متأثر از این وضعیت حکومت سلجوقی روم درصدد برآمد تا این کمبود را با اتخاذ دو راهکار جبران کند.

راهکار اول انعقاد معاهدات تجاری با حکومت‌های همجوار برای دریافت سکه‌های ضرب شده این حکومت‌ها بود. در نتیجه اتخاذ چنین راهکاری سکه‌ها طلای حکومت‌های همجوار مانند سکه‌های طلای عباسی، بیزانس، ارمنی، گرجی، سریانی (Gordlevski 1988: 223) و مصری (افلاکی ۱۳۶۲: ۱/ ۳۴۰) در مبادلات تجاری آناتولی رواج یافت. راهکار دوم اما تصویب مقررات معافیت تجار و بازرگانان داخلی و خارجی از پرداخت عوارض گمرکی برای واردات جواهرات قیمتی و طلا به آناتولی بود. معاهده معافیت تجار ونیزی از پرداخت عوارض گمرکی واردات طلا و سنگ‌های قیمتی که میان ونیزی‌ها و سلاجقه روم در زمان علاءالدین کیقباد در سال ۶۱۷ ق. منعقد گردید متأثر از همین مقررات معافیتی واردات جواهرات قیمتی و طلا به آناتولی بود. (Bedirhan 2014: 321)

علاوه بر این سلاجقه روم به منظور احیا و رونق اقتصاد تجاری آناتولی مبادرت به ارائه تسهیلات گمرکی در سایر عرصه‌های تجاری نمودند. نمونه‌ای از این ارائه تسهیلات را می‌توان در معاهداتی که با قبرس (Kayaoğlu 1981: 24/ 362) و ونیز (Merçil 2000: 147) منعقد گردید مشاهده کرد که در آن عوارض گمرکی پائین ۳٪ بر واردات و صادرات کالا برای تجار این کشورها در نظر گرفته شده بود. این در حالی است که در همین دوران عوارض کمرگی در سایر بلاد اسلامی ۱۰٪ و در چین ۳۰٪ بود. (امامی خویی ۱۳۸۵: ۷۹)

فراهم آوردن تسهیلات تجاری مانند تأمین خسارت تجار و تسهیل در تعرفه‌های گمرکی اگرچه سلاجقه روم را به هدف باز احیا و رونق اقتصاد تجاری آناتولی نزدیک می‌کرد؛ اما تحقق کامل این هدف نیازمند سازماندهی بازار به عنوان اصلی‌ترین عرصه تحقق و تجلی اقتصاد تجاری بود. به منظور نائل شدن به این هدف حکومت سلجوقیان روم درصدد سازماندهی بازار از طریق ایجاد بازهای جدید و تجهیز، توسعه بازارهای قدیمی و حفاظت از این بازارها برآمد.

بازارهای آناتولی در زمان حاکمیت سلجوقیان روم بر اساس سیستم تولید و توزیع و پتانسیل‌های تجاری هر منطقه توسط سلاطین سلجوقی، (Turan 2009: 368) و امیران آنها

(Turan 1990: 109) ایجاد، تجهیز و توسعه داده شد. برپایه چنین سیاستی در تقاطع مسیرهای تجاری در حومه شهرها بازارهایی به‌عنوان مرکز مبادلات تجاری ایجاد می‌شد که در این بازارها محصولات دامی، کشاورزی و صنایع دستی به فروش می‌رسید. بیشتر این بازارها به‌صورت فصلی یا سالانه برپا می‌شدند. به تدریج درکنار این بازارها، دکان‌ها، اتاق‌ها و مغازه‌هایی ساخته می‌شد که زمینه‌ساز تبدیل این بازار به قصبه یا شهر می‌گردید. (Turan 2009: 363)

ایجاد چنین بازارهایی زمینه‌ساز تبدیل آناتولی به یکی از مراکز تجارت بین‌المللی شد. موقعیت جغرافیائی مناسب آناتولی به‌عنوان محل عبور کاروان‌های تجاری بین‌المللی موجب رونق تجارت بین‌المللی و به دنبال آن تشکیل بازارهای بین‌المللی گردید. مهم‌ترین بازارهای بین‌المللی آناتولی در عصر سلاجقه‌روم بازار یابانلو، بازار زیارت، بازار ایلگون، بازار آذینه و بازار خان بودند. (IbnBibi 1996: 1/198-204) این بازارهای بین‌المللی که محل حضور و عرضه کالاها توسط کاروان‌های تجاری خارجی بود در بیرون شهرها این منطقه برپا می‌شدند.

به‌عنوان مثال بازار بین‌المللی یابانلو در بیرون شهر قیصریه به‌واسطه آنکه در مرکز آناتولی واقع شده بود و همه راه‌های شرق به غرب و شمال به جنوب از این شهر می‌گذشت ایجاد شد. بازار یابانلو یکی از مرکز تجاری مهم بین‌المللی در آناتولی بود که کاروان‌های تجاری و تجار از سرزمین‌ها و اقوام مختلف در آن به عرضه کالا و دادوستد اشتغال داشتند. (Kayaoğlu 1981: 24/371) وجه تسمیه این بازار به یابانلو یا خارجی به‌واسطه حضور و فعالیت بازرگانان خارجی از اقوام مختلف مانند؛ عرب، یهودی، تاتار، لاتین (Turan 2009: 363) بیزانسی، کریمه‌ای، سوریه‌ای و ایرانی بود. (بایرام ۱۳۸۰: ۹۰) در این بازار محصولات متعددی عرضه می‌شد. از جنوب روسیه و ممالک شمالی برده، کنیز، خز و چرم، از هندوستان، چین، قبرس، سوریه، بیزانس و ونیز اطلس، ابریشم و ادویه، (Turan 2009: 363) و از جانب بازرگانان ترکمن اسب و قاطر عرضه می‌شد. (Marcopolo 1990: 19-20)

تشکیل بازارهای بین‌المللی و درپی آن رونق تجارت بین‌المللی موجب ایجاد دکان‌ها، کاروانسرا، حمام‌ها ... در محل تشکیل این بازارها می‌گردید. ایجاد این اماکن، امکان تبدیل بازارها به قصبه یا شهر را فراهم می‌کردند. به‌عنوان مثال ایجاد برخی از این اماکن در محل تشکیل بازار زیارت توسط سلاطین سلجوقی‌روم در منطقه قیصریه زمینه‌ساز تبدیل این بازار به شهر در قرن هفتم قمری شد. (Turan 1980: 69) والی سلجوقی شهر قیبر هم برای رونق بازاری که در خارج از این شهر تشکیل می‌شد خانی برای بزازان ایجاد کرد که حول آن در محل تشکیل بازار به تدریج قصبه‌ای بوجود آمد. (Kayaoğlu 1981: 24/371)

عوامل موثر در باز احیا و رونق اقتصاد تجاری ... (سمانه فضلی بیگم قلعه و دیگران) ۱۶۳

علاوه بر این در مسیر تجاری غرب به شرق بین شهر قونیه و استانبول بازار ایلگون قرار داشت که توسط علاءالدین کیقباد در آن بازار، آبگرم و حمام احداث شد. احداث این اماکن زمینه‌ساز رونق بازار ایلگون و تشکیل قصبه بازار ایلگون شد. (Turan 1980: 169) جمعه بازار یا آذینه بازار در مسیر سیواس، توقات و آماسیا قرار داشت که در مسیر تجارت بین‌المللی به بندرهای سینوپ و سامسون واقع شده بود. (Turan 1998: 108) این بازار مکانی برای اسکان کاروان‌ها و مرکزی تجاری برای حمل‌ونقل و خرید و فروش کالاهایی بود که از هند به جنوب روسیه صادر می‌شد. (Sümer 1974: 348)

علاوه بر بازارهای بین‌المللی، بازارهای محلی هم برای رفع احتیاجات داخلی احداث شد. این بازارهای محلی همانند بازارهای بین‌المللی تحت حمایت و کنترل دولت بودند. برای امنیت این بازارها از جانب حکومت سلجوقی نگهبانانی گماشته می‌شد. حقوق و مواجب این نگهبانان از محل مالیاتی که از صاحبان مشاغل فعال در بازار اخذ می‌شد، پرداخت می‌گردید. (köprülü 1981: 53) در این بازارهای محلی راسته بازارهای مختلفی وجود داشت که در هر یک از آنان صاحبان مشاغل مختلف مانند بزازان، کفاشان، دباغان ... به تولید و فعالیت اقتصادی مشغول بودند. به عنوان مثال در بازار شهر سیواس راسته‌های مختلفی برای بزازان، کفاشان، دباغان و حتی فروشندگان دام و احشام وجود داشت. (Kayaoğlu 1981: 24/367) اما در کنار ایجاد، تجهیز، توسعه و حفاظت از بازارها عامل دیگری هم در باز احیا و رونق اقتصاد تجاری آناتولی عصر سلاجقه روم موثر بود. این عامل انعقاد معاهدات تجاری بود که این مسأله در ادامه مقاله مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۶. انعقاد معاهدات تجاری دوجانبه

سلجوقیان روم به منظور باز احیا و رونق هرچه بیشتر اقتصاد تجاری آناتولی و بهره‌مندی از مواهب اقتصادی آن در صدد انعقاد معاهدات تجاری دوجانبه با برخی از حکومت‌های برآمدند. یکی از این معاهدات تجاری توسط عزالدین کیکائوس اول پس از فتح سینوپ در سال ۶۱۱ ق با هگوس (Huges) پادشاه قبرس منعقد شد. (Turan 1958: 112)

برخی از مفاد این معاهده عبارت بودند از: ۱- صرف و آمد کشتی‌های دوطرف به آب‌های یکدیگر آزاد باشد. ۲- عوارض گمرکی صادرات کالا میان دو طرف ۳٪ کل قیمت کالاها باشد. (Mercil 2000: 147) ۳- در صورتی که اموال تجاری قبرس از طریق زمینی یا دریایی مورد تجاوز و دستبرد قرار می‌گرفت و به قلمرو سلجوقیان روم برده می‌شد حکومت سلجوقی

موظف بود تمام اموال را به قبرس بازگرداند. ۴- اگر اموال متعلق به بازرگانان و حکومت سلاجقه روم مورد دستبرد قرار می‌گرفت و با کشتی به قبرس برده می‌شد حکومت قبرس موظف بود اموال مسرقه را به قلمرو سلجوقی بازگردانده و کشتی حامل آن را غرق کند. (Bedirhan 2016: 43/ 336) ۵- اگر کشتی دو طرف معاهده دچار طوفان شوند نباید مورد یغما قرار گیرند و در نهایت امنیت به کشور صاحب آن بازگردانده شود. ۶- اگر تاجری از اتباع دو حکومت در قلمرو حکومت دیگر از دنیا برود اموال وی باید به وارث‌های او تعلق گیرد. (Kayaoğlu 1981: 24/ 361) ۶- مناطق مسیحی نشینی مورد تایید دولت قبرس مانند پادشاهان ارمنی می‌توانستند مشمول امتیازها و تعهدهای این معاهده باشند. ۷- مدت زمان تعهدات تجاری معاهده سه سال باشد. (Turan 1958: 112)

علاوه بر معاهده تجاری با قبرس، سلاجقه روم معاهده تجاری دیگری با جمهوری ونیز منعقد کردند. ونیز برای سلاجقه روم به واسطه برخورداری از ناوگان دریایی قوی در دریای مدیترانه و دریای سیاه مناسب‌ترین کشور جهت برقراری روابط تجاری بود. علاوه بر این اهمیت تجاری، ناوگان دریایی ونیز به واسطه جابجایی سربازان اروپایی شرکت‌کننده در جنگ‌های صلیبی (مادون ۱۳۸۹: ۱۷۲) از اهمیت سیاسی و نظامی نیز برخوردار بود.

وجود چنین پتانسیل‌هایی در ناوگان دریایی ونیزی‌ها علاءالدین کیقباد را در سال ۱۶۱۶ ق/ ۱۲۲۰ م. متمایل به انعقاد معاهده تجاری دو ساله با آنها کرد که مفاد آن عبارت بودند از: ۱- آزادی تجارت و امنیت جانی و مالی بازرگانان طرفین قرارداد. ۲- پناه دادن به کشتی‌های یکدیگر هنگام تهدید یا بروز سانحه و خسارت با حفظ امنیت مال و جان ساکنان کشتی‌ها و فراهم کردن زمینه‌های بازگشت آنها به مملکت خود. ۳- بازگرداندن اموال تاجران ترک در صورت بروز هرگونه غصب در ونیز. (Turan 1958: 146) ۴- تعیین عوارض گمرکی ۲٪ برای مبادله کالا میان دو طرف قرارداد. ۵- معافیت سنگ‌های قیمتی، مروارید و جواهرات طلا از پرداخت مالیات و عوارض گمرکی. (Kayaoğlu 1981: 24/ 362) ۶- واگذاری حق محاکمات در جرایم غیر از قتل توسط اتباع کشورهای مسیحی اروپایی در قلمرو سلجوقیان روم به محکمه خصوصی که دولت ونیز آن را تشکیل می‌داد. (Bedirhan 2016: V42/ 494)

بدین ترتیب انعقاد این معاهدات تجاری دوجانبه در کنار سایر عوامل دیگر مانند انجام اقدام‌های عمرانی و عام‌المنفعه، تسخیر شهرهای تجاری و ساحلی و فراهم آوردن تسهیلات تجاری را می‌توان به عنوان مجموعه عوامل موثر بر باز احیا و رونق اقتصاد تجاری آناتولی در دوران سلجوقیان روم دانست. نشانه‌های این باز احیا و رونق اقتصادی را می‌توان پس از پیروزی

عوامل موثر در باز احیا و رونق اقتصاد تجاری ... (سمانه فضلی بیگم قلعه و دیگران) ۱۶۵

سلاجقه‌روم در نبرد میریوکیفالون مشاهده کرد. پس از پیروزی در این نبرد و برقراری آرامش سیاسی در آناتولی توسط سلاجقه‌روم مناسبات اقتصادی و تجاری بین شرق و غرب که در نتیجه جنگ‌های صلیبی تسریع و توسعه یافته بود، به مرکزیت این منطقه رونق و گسترش پیدا کرد (حسن‌زاده و طارم ۱۳۹۸، ۶۸) و آناتولی به تعبیر عثمان توران (۱۳۹۵: ۳۷۵) نقش پل ترانزیتی میان راه‌ها و کاروان‌ها تجاری شرق و غرب را ایفا کرد. نتیجه این باز احیا و رونق اقتصاد تجاری آناتولی را می‌توان در زندگی مردم این منطقه در دوران سلاجقه‌روم بر اساس گزارشی که العمری (متوفی ۷۴۹ ق) در کتاب مسالک‌البصار فی ممالک الامصار مشاهده کرد. وی که در اواخر دوران سلاجقه‌روم می‌زیسته عنوان می‌کند که در دوران سلاجقه‌روم رزق و روزی و شادی و سرور در قلمرو آنان جاری بود تا آنکه اولاً چنگیز وارد شدند و روزهای شادی و امنیت در آنجا قطع شد. (العمری ۱۹۷۱، ۲۱۴-۲۱۳)

۷. نتیجه‌گیری

با پیروزی ترکان سلجوقی در نبرد ملازگرد دوره جدیدی در تاریخ منطقه آناتولی آغاز گشت که نتیجه آن استیلای سلاجقه‌روم در این منطقه بود. آناتولی از دوران باستان به دلیل موقعیت جغرافیائی خود در مجاورت دریا‌های سیاه و مدیترانه و بواسطه آنکه که محل اتصال و پل ارتباطی بین آسیا و اروپا بود به مرکزی برای تجارت بین‌المللی تبدیل شد. این مرکزیت تجاری در آستانه استقرار سلجوقیان‌روم در آناتولی به دلیل تضعیف امپراتوری بیزانس دچار افول شد. این افول در پی جنگ‌های سلاجقه با امپراتوری بیزانس و حکومت‌های محلی آناتولی تشدید گردید. تحت چنین شرایطی باز احیا و رونق اقتصاد تجاری آناتولی برای حکومت سلاجقه‌روم امری ضروری بود.

این مهم اما در دوران سلجوقیان‌روم متأثر چهار عامل که محصول مجموعه اقدامات سلاطین سلجوقی‌روم و کارگزاران آنها بود محقق گردید. انجام اقدام‌های عمرانی و عام‌المنفعه مانند ساخت کاروانسراها، زاویه‌ها و پل‌ها یکی از عوامل چهارگانه موثر در باز احیا و رونق اقتصاد تجاری آناتولی بود. اقدام‌های عمرانی و عام‌المنفعه صورت گرفته در این دوره در حوزه اقتصاد تجاری علاوه بر ایجاد آبادانی در آناتولی موجب تسهیل باز احیا و رونق اقتصاد تجاری آناتولی شد.

فتح شهرهای تجاری و ساحلی عامل دیگر موثر بر باز احیا و رونق اقتصاد تجاری بود. سلاجقه‌روم از طریق تصرف شهرهای تجاری و شهرهای ساحلی برخوردار از اهمیت تجاری

در صدد یکپارچه سازی اقتصاد تجاری آناتولی تحت لوای حکومت خود برآمدند و به بدن ترتیب با ایجاد منطقه یکپارچه اقتصادی به احیا و رونق اقتصاد تجاری این منطقه در دوران حکومت خود کمک کردند.

علاوه بر این در دوران حکومت سلجوقی روم به منظور رونق هرچه بیشتر اقتصاد تجاری آناتولی برخی تسهیلات تجاری از قبیل تأمین خسارت تجار و بازرگانان از خزانه حکومت که به نوعی بیمه تجاری بود و همچنین کاهش تعرفه‌های گمرکی و ایجاد، تجهیز، توسعه و محافظت از بازارها به تجار و بازرگانان ارائه می‌شد. انجام چنین اقداماتی به عواملی مهم و موثر در بازاحیا و رونق اقتصاد تجاری آناتولی در دوره زمانی مورد بحث بود. همچنین انعقاد معاهدات تجاری دوجانبه عامل دیگر موثر در بازاحیا و رونق اقتصاد تجار آناتولی بود. نمونه‌ای از این معاهدات با پادشاهی قبرس و جمهوری ونیز منعقد شد.

در سایه چنین عواملی اقتصاد تجاری آناتولی که در نتیجه جنگ‌های مستمر چند سده‌ای میان مسلمانان و بیزانسی‌ها دچار ویرانی، کاهش جمعیت و از دست دادن موقعیت و اهمیت گذشته تجاری در اقتصاد جهانی به عنوان پل ارتباطی میان دو قاره اروپا و آسیا شده بود؛ در دوران سلاجقه روم باز احیا شد و رونق مجدد خود را بدست آورد. در نتیجه تحقق این مهم در دوران سلاجقه روم بود که آناتولی توانست در این دوران موقعیت خود به عنوان یکی از مراکز تجارت بین‌المللی در مسیر شاهراه تجاری ابریشم باز احیا کند.

کتاب‌نامه

- آفسرای، محمود بن محمد، (۱۳۶۲)، *تاریخ سلاجقه (مسامره الاخبار و مسایره الاخبار)*، تهران: اساطیر.
- ابن اثیر، عزالدین علی، (۱۳۵۲)، *تاریخ بزرگ اسلام و ایران*، ترجمه ابوالقاسم حالت و عباس خلیلی، ج ۳۲ و ۳۳، تهران، مطبوعات علمی.
- ابن بی بی، (۱۳۵۰)، *مختصر سلجوق نامه، چاپ شده در اخبار سلاجقه روم*، به اهتمام مشکور، تهران: کتاب‌فروشی تهران.
- ابن بطوطه، محمد بن عبدالله بن محمد، (۱۳۷۶)، *سفرنامه ابن بطوطه*، ترجمه محمدعلی موحد، ج ۱، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- افلاکی، احمدبن اخی ناطور، (۱۳۶۲)، *مناقب العارفین، تصحیح تحسین یازیجی*، ج ۱ و ۲، تهران: دنیای کتاب.
- امامی خویی، محمدتقی، (۱۳۸۵)، «تجارت و راه‌های ارتباطی آناتولی در زمان ایلخانان»، پژوهشنامه علوم انسانی، شماره ۵۲، صص ۹۲-۷۷.

عوامل موثر در باز احیا و رونق اقتصاد تجاری ... (سمانه فضلی بیگم قلعه و دیگران) ۱۶۷

اوزون چارشلی، اسماعیلحقی، (۱۳۸۰)، تاریخ عثمانی، مترجم وهاب ولی، ج ۱، تهران: علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

بازورت، دارلی دران، دبلوا، راجرز، کاهن، لمبتون، هیلبراند، (۱۳۹۰)، سلجوقیان، مترجم یعقوب آژند، تهران: انتشارات مولی.

بایرام، میکایل، (۱۳۸۰)، جنبش زنان آناتولی، مترجمان داوود وفایی، حجت‌الله جودکی، تهران: انتشارات نگاه.

تاریخ آل سلجوق در آناتولی، (۱۳۷۷)، مقدمه و تصحیح نادره جلالی، تهران: میراث مکتوب.
تالبوت رایس، تامارا، (۱۳۸۹)، سلجوقیان در آسیای کهن، مترجم رقیه بهزادی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

توران، عثمان، (۱۳۹۵)، سلجوقیان، ترجمه پرویز زارع شاهمرسی، تهران: نشر اختر.
حسن‌زاده، اسماعیل و طارم، مریم، (۱۳۹۸) «کارکرد راه‌های آناتولی در دوره سلاطین سلجوقی روم»، فصلنامه مطالعات تاریخ اسلام، سال یازدهم، شماره ۴۳، صص ۷۹-۶۱.
خواندمیر، غیاث‌الدین بن هماد الدین الحسینی، (۱۳۸۰)، تاریخ حبیب‌السیر، زیر نظر دبیر سیاق، با مقدمه جلال‌الدین همائی، تهران: خیام.

رضوی، سید ابوالفضل، (۱۳۹۰)، «جایگاه اقتصادی آناتولی در عصر سلجوقیان و ایلیخانان»، دوفصلنامه تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام، شماره سوم، صص ۱۰۹-۸۳.

روستا، جمشید، (۱۳۹۵)، «بررسی تطبیقی پیامدهای سیاسی-فرهنگی دو جنگ ملازگرد (۴۶۳ق) و میروکیفالون (۵۷۲ق)»، فصلنامه مطالعات تاریخی جنگ، سال اول، شماره دوم، صص ۹۸-۷۷.

شکر، محمد (۱۳۸۵)، سلجوقیان (شکست بیزانس در ملازگرد و گسترش اسلام در آناتولی)، مترجمان: نصرالله صالحی علی ارطغرل، قم: نشر ادیان.

کرمانی، اوحدالدین حامد بن ابی‌الفخر، (۱۳۴۷)، مناقب‌نامه، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
لاستیورتسی، آریستاکس، (۱۳۹۷) تاریخ آریستاکس، ترجمه گارون سارکسیان، تهران: انتشارات نائیری.

مادون، توماس، (۱۳۸۹)، جنگ‌های صلیبی، مترجمان: عبدالله ناصری طاهری و اکرم کرمی، تهران: علمی.
نیشابوری، ظهیرالدین، (۱۳۹۰)، سلجوقنامه، تصحیح میرزا اسماعیل افشار و محمد رضوانی صاحب کلاله خاور، تهران: انتشارات اساطیر.

منبع عربی

العمری؛ لاین فضل‌الله (۱۹۷۱)، التحقیق کامل سلمان الجبوری، بیروت: دارالکتب العلمیه.
معروف، ناجی (۱۳۹۳ق/۱۹۷۳م). علماء النظامیات و مدارس المشرق الاسلامی. بغداد: مطبه الارشاد.

ماخذ ترکی و لاتین

- Acun, Hakkı, (2007), *Anadolu selcuklu donemi kervansarayları*, Ankara: kultur ve turizm bakanlığı.
- Ahmed bin Mahmud, (2011), *Selçukname*, Hazırlayan Erdoğan Merçil, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Akdağ, Mustafa, (1979), *Türkiyenin İktisadi ve İctimai Tarihi*, Ankara: tekin.
- Artuk, İbrahim, (1988), “*Erzurum Meliki Mugis el-Din Tuğrul ve Cihanşah Adına Basılan Sikkeler*”, IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, C. III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bedirhan, Yaşar (2016), *Türkiye selcuklu sultanların milletler arası ticareti geliştirmek faaliyetleri ve izlediği politikalar*. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 42, Volume: 9, Issue: 42, ss. 483-502
- Bedirhan, Yaşar, (2014), *Türkiye selcuklularından para ve devletin para politikası*, Tarih Okulu Dergisi. Yıl 7, Sayı XIX, ss. 307-327.
- Bedirhan, Yaşar, (2015), *Selçuklular ve Kafkasya*, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Bedirhan, Yaşar (2016). *Milletlerarası ticaret bağlamında Türkiye selçuklu devletinin ticari münasebette bulunduğu devletler ve tacirler*, *International Journal of Social Science* Doi, Number: 43, p. 325-346.
- Eyice, Semavi, (1989), *Altıgöz Köprüsü*, İstanbul: TDVİA.
- Eyice, Semavi, (1993), *Çoban Köprüsü*, İstanbul: TDVİA.
- Gökhan, İlyas, (2000), *Anadolu selçuklulari döneminde neşehir, niğde, kayseri, aksaray çevresinin siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel tarihi*. Nevşehir, Hacı Bektaş Veli Üniversitesi. ss 83- 117.
- Gordlevski, Vladimir (1988), *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev. Azer Yaran. Ankara: Onur Yayınları.
- İbni Bibi (1996), *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-umûri'l-Alâiyye*, C. I. İvren, Mürsel Öztürk. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İbnü'l-Ezrak Ahmed b. Yusuf b. Ali (1992), *Meyyafarikin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, çev. Ahmet Savran, Erzurum: Atatürk: Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi yayınları.
- Kayaoğlu, İsmet, (1981), *Anadolu Selçuklulari Devrinde Ticari Hayati*, Ankara: İlahiyat Fakültesi. Cilt: 24. Sayı: 1 ss
- Kemaloğlu, Muhammet, (2011), “*XI.-XIII yüzyıl Türkiye selçuklu devletinde sosyol zümreler*”, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi. Sayı 4. Ss 145- 158
- Koca, Salim, (1995), “*Türkiye Selçuklu Sultanı İ.İzzeddin Keykâvus'un Aldığı ve Kullandığı Hâkimiyet Sembolleri*”, Türk tarih kurum, Cilt: LIX, Sayı: 224, ss 55-74.
- Köprülü, M. Fuat (1981), *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, İstanbul: Ötüken Yayıncılık.
- Markopolo, (1990), *Markopolo seyahatnamesi*, İstanbul: tercüman 1001 temel eser.
- Mateos, Urfalı, (2000), *Urfalı Mateos Vakainamesi*, çev. Hırant D. Andreasyan, Notlar Edouard Dulaure, Ankara: türk tarih kurum.
- Merçil, Erdoğan, (2000), *Türkiye Selçuklularında Meslekler*, Ankara: TTK. Basımevi.

عوامل موثر در باز احیا و رونق اقتصاد تجاری ... (سمانه فضلی بیگم قلعه و دیگران) ۱۶۹

- Ocak, Ahmet Yaşar, (1978), "Zaviyeler (Dini, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme)." Vakıflar Dergisi, Sayı12, ss247-269.
- Ortaylı, İlber, (2017), *Türklerin tarihi, İstanbul*, İstanbul: yayınları.
- Özcan, K. (2006), "Anadolu'da Selçuklu Kentler Sistemi ve Mekânsal Kademeleşme", METU Journal of the Faculty of Architecture. Volume 23, Issue 2, ss 21-61.
- Sumer, Faruk, (1990), *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sümer, Faruk, (1974), "Bozok Tarihine Dair Arastirmalar I", Cumhuriyet'in 50.Yıldönümünü Anma Kitabı, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Turan, Osman, (1980), "Ortaçağ Türkiye'sinde İktisadi ve İçtimai Yükselişin Esasları", Tarih İçinde Din ve Medeniyet, İstanbul: Nakışlar Yayınevi.
- Turan, Osman, (1984), *İstanbul'un Fethinden önce Yazılan Tarihi Takvimler*, Ankara: TTK. Yayınları.
- Turan, Osman, (2015), *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Turan, Osman, (1958), *Türkiye selçukluları hakkında resmi vesikalar*, Ankara: türk tarih kurumu basımevi.
- Turan, Osman, (1998), *selçuklular ve islamiyet*, İstanbul: boğaziçi yayınları.
- Turan, Osman, (2009), *selçuklular Tarihi ve Türk-islam Medeniyeti*, İstanbul: ötüken neşriyat.
- Turan, Osman, (2013), *Doğu anadolu türk devletleri tarihi*, İstanbul: ötüken neşriyat.
- Turan, R. & Güray, K. (2007), *Selçuklu Devrinde Türk Sosyal Hayatının Unsurları*, G.ü Gazi Eğitim Fakültesi Tarih E_itimi Anabilim Dalı, ss 19- 47.
- Turan, Serafeddin, (1990), *Türkiye-İtalya İlişkileri; Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erisine Kadar*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Yardımlı, Ali, (2002), *İstanbul'un 550. Fetih Yılı İçin Alanya Kitabeleri (Tespit, Tescil, Tasnif ve Değerlendirme)*, İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Yinanc, M. Halil, (1944), *Anadolu'nun Fethi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی